

OPEVNENIA NA SLOVENSKU Z POHĽADU ARCHITEKTA

SÚČASNÁ PREZENTÁCIA OPEVNENÍ – VÝSLEDKY DVADSAŤROČNÉHO VÝSKUMU, REALIZOVANÉHO NA FAKULTE ARCHITEKTÚRY STU

Jana Gregorová

Opevnenia miest a hradov na Slovensku predstavujú významný segment kultúrneho dedičstva, histórie a dejín architektúry, a tak je ich zachovanie, obnova, transformácia a sprostredkovanie pre nasledujúce generácie nesmierne dôležité. Možnosti a spôsoby súčasnej prezentácie ruín a torz pevnostných systémov boli podrobené širokej škále dlhodobého výskumu a vyžadovali cielené úsilie pamiatkarov, kunsthistorikov i architektov.¹

Daná problematika sa od deväťdesiatych rokov 20. storočia začala skúmať, postupne aplikovať a následne prednášať za účasti renomovaných odborníkov na odborných seminároch a konferenciách. Po roku 2000 boli napísané skriptá, spracované habilitačné, vedeckovýskumné, dizertačné práce, ktorých výsledky boli publikované v mnohých publikáciách a časopisoch.² Najvýznamnejšími momentmi, potvrdzujúcimi správnosť postupnej cesty vytváratej metodiky, sú dosiahnuté hmatateľné výsledky, z ktorých niektoré boli aj ocenené. V roku 2007 kolektív autorov získal ocenenie CE.ZA.AR v kategórii Interiér za návrh prezentácie včasno-stredovekého valu v kazemate Nitrianskeho hradu³ a v roku 2017 za dlhodobú koncepčnú obnovu trnavského opevnenia ocenenie výročnej ceny Revue *Pamiatky a múzeá* za rok 2016 v kategórii Obnova – adaptácia za dlhodobú a koncepčnú pamiatkovú obnovu a adaptáciu národnej kultúrnej pamiatky Mestské opevnenie v Trnave.⁴

Tento príspevok prináša výsledky dlhodobého výskumu, ktorý sa uskutočnil v rokoch 2000 až 2017 na Fakulte architektúry STU.

VÝSKUMY ZAMERANÉ NA MESTSKÉ OPEVNENIA ZACHOVANÉ V STAVE RUINY

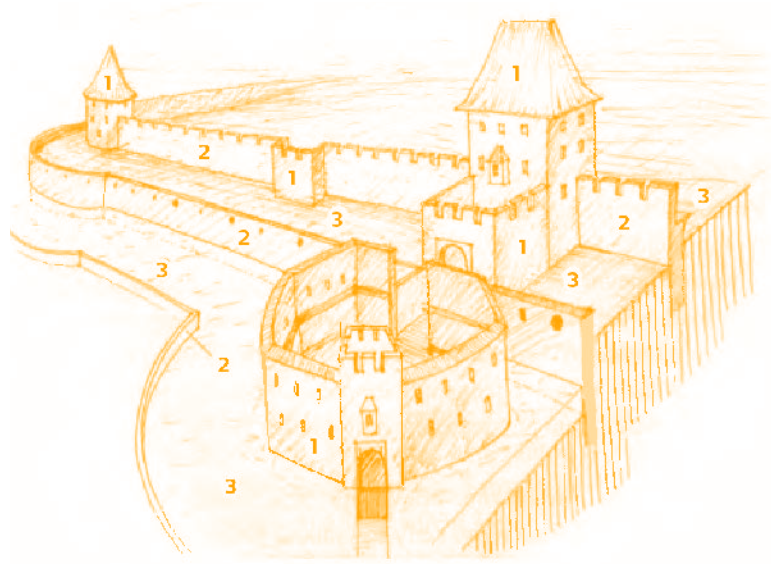
Problematikou opevnení sa už od polovice 20. storočia zaoberalo viacero odborníkov zo Slovenska aj zo zahraničia, ktorí svoju pozornosť sústredili najmä na ich vývoj a typológiu.⁵ Obnova ako prezentačný proces nebola predmetom ich záujmu. Do konca deväťdesiatych rokov 20. storočia sa obnova opevnení ako urbanistických súborov realizovala po častiach (spravidla boli obnovované ako architektonické solitéry zodpovedajúce prvkom, z ktorých bolo opevnenie tvorené), bez definovaného rámca obnovy celku. To bolo zapríčinené najmä tým, že tieto urbanistické súbory neboli ako celok skúmané. Stratou pôvodnej funkcie boli značne prestavané, prípadne asanované. Ak neboli vykonané príslušné pamiatkové výskumy, nebolo k dispozícii dostatok informácií, na základe ktorých by bolo možné stanoviť ich celkovú rámcovú metódu obnovy. Zmena nastala v deväťdesiatych rokoch 20. storočia, keď už miera poznania viacerých našich najhodnotnejších opevnení bola taká vysoká, že bolo možné stanoviť regulatívy obnovy zachovaných aj zaniknutých častí aj v urbanistických dimenziách, zohľadňujúc tak súvislosti medzi jednotlivými zachovanými časťami či fragmentmi.

Významným zdrojom poznatkov boli pamiatkové výskumy, projekty obnov a iné materiály dostupné v archívoch Pamiatkového úradu a Krajských pamiatkových úradov (ďalej len KPÚ).⁶ Pracovalo sa tiež s Registrom

1 Prvky stredovekého mestského opevnenia:

1. bodové prvky
2. líniové prvky
3. plochy opevnenia.

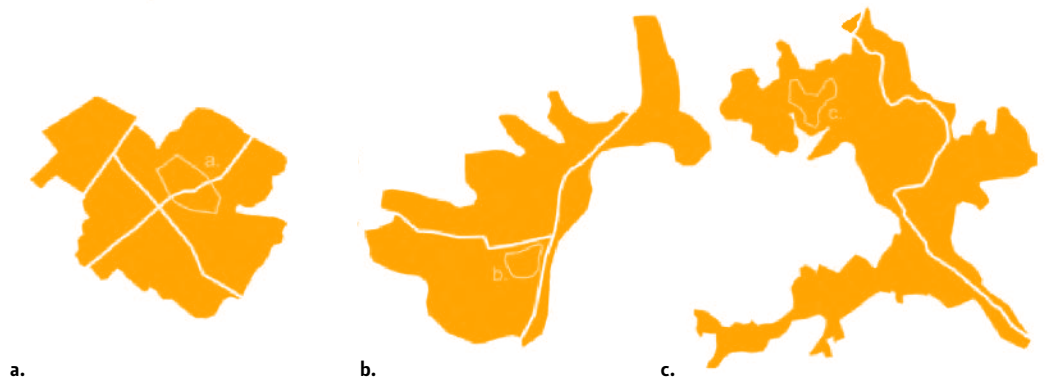
Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra, dizertačná práca, 2015

2 Schémy polohy historického jadra mesta voči súčasnému sídlu:

- a. V centrálnej polohe sídla Skalica
- b. V okrajovej polohe sídla Bardejov
- c. V excentrickej polohe voči sídlu Banská Štiavnica.

Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra, dizertačná práca, 2015

nehnutelných národných kultúrnych pamiatok a so Zásadami ochrany pamiatkového územia. Dôležitým zdrojom poznatkov boli aj konzultácie s metodickými a výskumnými pracovníkmi v tejto oblasti.⁷

Terminológia a typológia stredovekej pevnostnej architektúry je pomerne dobre spracovaná najmä v publikáciách slovníkového charakteru zameriavajúcu sa na hradnú architektúru. Keďže vo výskume ide o pevnostné stavby, bolo možné terminológiu z hradnej architektúry použiť aj pri mestských opevneniach.⁸ Informácie o vývoji miest v súvislosti so vznikom opevnení sú spracované vo viacerých monografiách, najčastejšie v kapitolách o ich stavebno-historickom vývoji alebo v jednotlivých príspevkoch v periodikách.⁹ Významným zdrojom poznatkov bol archívny výskum, prostredníctvom ktorého bolo možné získať významné poznatky o opevneniach a ich zaniknutých častiach.

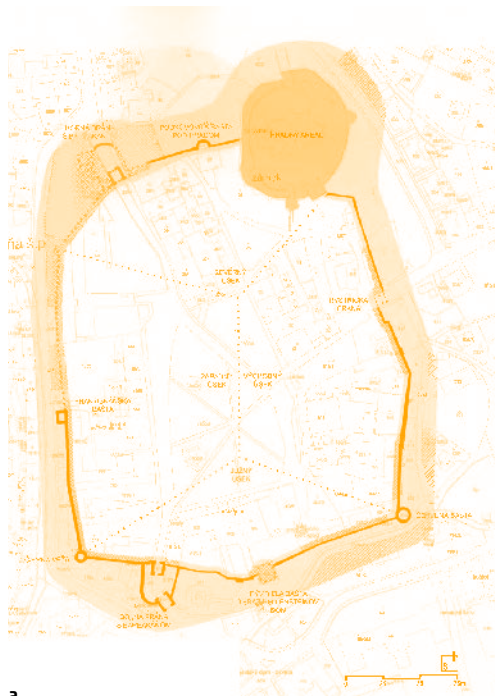
Systematický výskum, ktorý sa od konca deväťdesiatych rokov 20. storočia začal realizovať na Fakulte architektúry STU, mal viacero podôb. Definoval základné východiská, problémy týkajúce sa stavebného vývoja opevnení a metód pamiatkovej obnovy. Poznatky získané výskumom boli aplikované pri návrhu obnovy vybraných mestských opevnení.¹⁰

Vzhľadom na dostatočnú mieru rozpracovanosti niektorých stránok skúmania bola terminológia a typológia prebratá už zo spracovanej literatúry. Pre dôslednejšie odlíšenie pojmov vyjadrujúcich rozdiel charakteru muriva zrúcaniny pred obnovou a po obnove bol

pracovne definovaný pojem „ruína“ a „torzo“.¹¹ Ťažisko výskumu bolo však venované najmä metódam obnovy. Porovnávaním spôsobov obnovy v zahraničí a na Slovensku bolo možné poukázať na to, ako sa mení názor na spôsob prezentácie zachovaného aj zaniknutého originálu.

Prvým materiálom, spracovaným kvôli prehľadu metód prezentácií torz architektúry bola habilitačná práca s rovnomenným názvom.¹² Po roku 2000 začal systematický výskum torz architektúry, ktorý najmä z technologického hľadiska mapoval postupy pri obnove. Konštatoval vysoký výskyt nevhodných zásahov zo stránky materiálovo-technologickéj, zrealizovaných v súlade s vtedy platnými východiskami medzinárodných dokumentov. Podobne sa začal pasport staticky narušených častí ruín a návrh ich konsolidácie. Výsledky pasportu mali spravidla priamy dosah na návrh spôsobu prezentácie torza. S výsledkami technologických a statických pasportov sa pracovalo aj v rámci výskumu realizovaného na FA STU.¹³

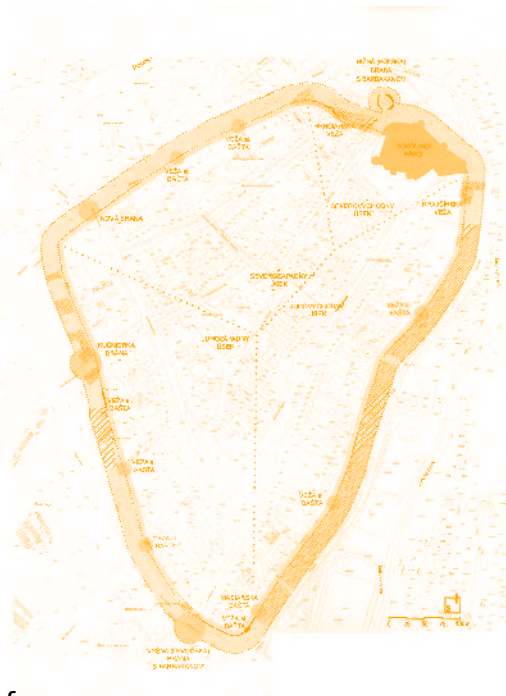
Po roku 2000 sa začali spracovávať výskumy venované samostatným problémom metód obnovy torzálnych architektúr. Za zmienku stojí Štátna výskumná úloha SAV 50/2003 venovaná ochrane a záchrane archeologických a historických pamiatok na Slovensku ako súčasť európskeho kultúrneho dedičstva. V rámci návrhu prezentácie vybraných lokalít sa riešila aj prezentácia včasno-stredovekého valu na Nitrianskom hrade, za ktorú autorský kolektív získal za rok 2007 ocenenie CE.ZA.AR.¹⁴

a.

b.

c.

3 Schémy možností zachovania prvkov opevnenia v urbanistickej dimenzii:

a. Kompaktne zachovaná podstatná časť opevnenia – Kremnica

b. Kompaktne zachované časti opevnenia – Podolíne

c. Opevnenie zachované vo fragmentoch a kratších úsekoch – Kežmarok

Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra, dizertačná práca, 2015

Problematika torz architektúry sa spracováva od roku 2011 aj v rámci niekoľkých dizertačných prác.¹⁵

Tieto témy boli reakciou na potreby záchranu ruín, ktoré začalo Ministerstvo kultúry SR v roku 2006 akceptovať otvorením grantového programu zameraného na obnovu hradných zrúcanín, neskôr rozšíreného na obnovu historických parkov a architektonických areálov v kritickom stavebno-technickom stave.

ZÁKLADNÉ INFORMÁCIE Z VÝVOJA, TERMINOLÓGIE A TYPOLÓGIE MESTSKÝCH OPEVNENÍ

Z uvedených prác sa v priebehu posledných piatich rokov problematike stredovekých opevnení na Slovensku najkomplexnejšie venovala Alexandra Škrinárová.¹⁶ Hlavným cieľom jej práce bolo okrem mapovania spôsobov obnovy stredovekých opevnení na území Slovenska analyzovať možné prístupy na doplnenie ich zaniknutých častí na základe poznania východiskového stavu objektu pred zánikom. Na základe náznaku zaniknutých konštrukcií definovala možnosti limitov možných dostavieb tak, aby neprichádzalo k dezinterpretácii prezentovaného originálu. Pre nastavenie systému však bolo potrebné aspoň v hrubých črtách definovať základné poznatky týkajúce sa vývoja, terminológie a typológie mestských opevnení.

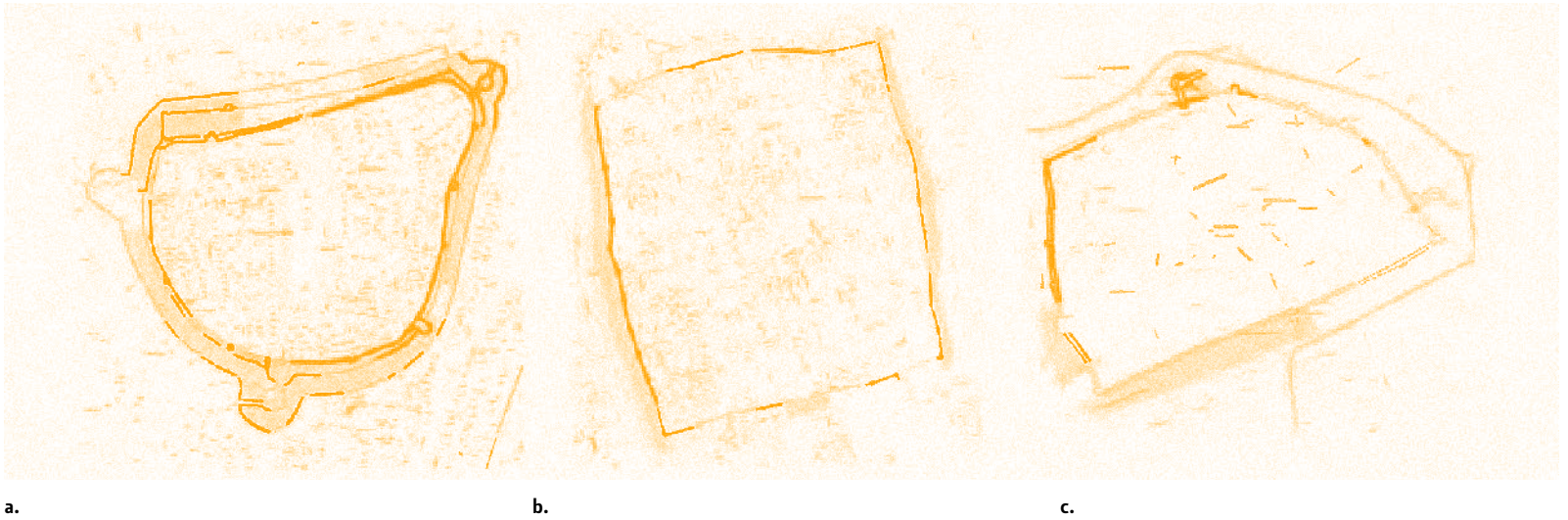
Primárnou funkciou pevnostnej architektúry bola obrana stavby, sídla, územia alebo celej krajiny, podľa jej rozsahu a významu. Tvorili ju jednotlivé objekty (vartovka, citadela a i.) alebo súbory objektov (hrad, mestské opevnenie, opevnený kláštor, hradisko, pevnosť a i.). Ich typológia, ráz a materiálová skladba sa líši v závislosti od doby vzniku, umiestnenia, možností investora a iných determinantov. Jedným z najvýznamnejších je dobová taktika boja a používaný typ zbraní.

Spôsob obrany a typ zbraní dal vznik rôznym typologickým druhom murovaných mestských opevnení. Z typologického hľadiska ich možno deliť na *stredoveké* (stavané s ohľadom najmä na používanie chladných zbraní) a *novoveké* (stavané s ohľadom na používanie palných zbraní). Stredoveké môžu byť z *obdobia raného a vrcholného stredoveku* (Trnava) alebo z *obdobia neskorého stredoveku* (Bardejov stredoveké opevnenie bolo v neskorom stredoveku doplnené o delové bašty). *Novoveké môžu byť nekompletné z hľadiska typu* (Modra – novoveké opevnenie s plytkými bastiónmi uzatvorilo mesto dovtedy opevnené iba fragmentmi stredovekého opevnenia), *moderné bastiónové opevnenia, kompletne z hľadiska typu* (Nové Zámky).

Primárnou funkciou mestského opevnenia bola *aktívna a pasívna obrana* a ochrana mesta pred nepriateľom. Pasívna obrana bola zabezpečovaná výstavbou mohutných a vysokých

obranných prvkov a ich znásobovaním. Aktívnu obranu predstavovali činnosti obrancov, ako napríklad ich streľba či liatie horúcej smoly na nepriateľa. Veľký význam malo tiež také usporiadanie a vzdialenosti fortifikačných prvkov, aby ich bolo možné chrániť navzájom tzv. *flankovaním*. Túto vzdialenosť ovplyvňoval typ používaných zbraní – pri chladných zbraniach s kratším dosahom boli vzdialenosti kratšie, pri palných zbraniach s dlhším dosahom boli vzdialenosti dlhšie. Hlavnú obranu zabezpečovali líniové stavby, ktoré zabráňovali útočníkovi priblíženie a boli neprekonateľné pre dostrel. do tejto skupiny patrili murované hradby, priekopy a valy. Tie v určitých polohách dopĺňali bašty a veže, ktoré zlepšovali aktívnu obranu mesta. Hlavnú líniu opevnenia v ideálnom prípade tvoril uzavretý okruh hradbového múru, doplnený baštami a vežami. Výnimku tvoria mestské opevnenia, kde kvôli konfigurácii terénu bránený uzavretý kruh nebolo potrebné alebo možné vybudovať.

Keď sa od polovice 15. storočia začínajú využívať palné zbrane, začala sa prestavba dovtedajších stredovekých mestských opevnení, ktoré väčšinou naďalej plnili svoju funkciu, ale boli modernizované a dopĺňané o nové prvky. Potrebu vytvárať vysoké, na rozlohu minimalizované bránené celky pri aplikovaní chladných zbraní vystriedala potreba znižovania a zväčšovania rozlohy bránených celkov

- 4 Schémy možností zachovania plôch opevnenia bez zástavby:
- a. Kompaktné plochy bez zástavby, s možnosťou vnímania celej priekopy – Bardejov
 - b. Kompaktné plochy bez zástavby, bez možnosti vnímania celej priekopy – Trnava
 - c. Plochy bez zástavby len vo fragmentoch – Bratislava.
- Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra, dizertačná práca, 2015

pri aplikovaní palných zbraní. Stredoveké objekty sa modernizovali tak, že sa znižovala ich výška, prípadne sa murované konštrukcie dosýpali zeminou, tlmiacou nárazy. Minimálne zásahy boli na opevneniach v mestách, ktorých hospodársky význam v novoveku upadol. Najväčšie stavebné zásahy sa týkali miest, ktorých hospodársky význam neupadol a nachádzali sa v polohách, kde im stále hrozilo nebezpečenstvo. Vtedy išlo buď o pridávanie jednotlivých novovekých prvkov do stredovekých systémov (Prešov, Trnava), pridávanie celých nových okruhov bastiónového typu k stredovekým komplexom (Košice), dopĺňanie nových prvkov, alebo o budovanie nových komplexov nekompletných z hľadiska typu (Pezinok, Svätý Jur, Modra) alebo budovanie nových moderných bastiónových opevnení inšpirovaných zahraničnými fortifikačnými školami (Nové Zámky).

Po ukončení protihabsburských povstaní uzatvorením Satmárskeho mieru v roku 1711 zanikla potreba obrany miest. Približne od polovice 18. storočia sa začína s ich funkčnou degradáciou a jednotlivé prvky sa postupne dostávali do stavu ruiny. Keďže opevnenie pozostávalo najmä z líniových prvkov (jedného, prípadne dvoch okruhov samostatných múrov) a úprav terénu, nebolo možné ho adaptovať na novú funkciu. Údržba opevnenia bola nákladná a neefektívna, a preto začali v dôsledku absencie údržby postupne chátrať.

Rastúcim mestám a rozvoju dopravy uzatvorené okruhy opevnenia prekážali. Plochy priekop sa zasýpali a na ich miestach vznikala nová zástavba najmä chudobných obyvateľov. Hradby a vstupy do mesta boli lokálne búrané v miestach pokračovania komunikácií. Muri-vo bolo rozoberané a využívané ako stavebný materiál, alebo sa časti opevnenia využívali ako stavebné konštrukcie. Spravidla najlepšie sa zachovali opevnenia v mestách, kde hospodársky rozvoj v 19. a 20. storočí stagnoval.

ŠPECIFIKÁ MESTSKÝCH OPEVNENÍ – DETERMINANTY ICH OBNOVY

Mestské opevnenia sú reprezentanti rozsiahlych súborov zanikajúcej architektúry, zachované v rôznej miere v neustále sa vyvíjajúcom organizme mesta. Ich špecifická výrazne ovplyvňujú možnosti ich obnovy a prezentácie. Za hlavné determinanty pre voľbu spôsobu ich obnovy považujeme dispozičnú skladbu, polohu historického jadra, ktoré opevnenie vymedzuje voči súčasnému sídlu, mieru zachovania opevnenia v urbanistickej dimenzii a mieru prístupu verejnosti do priestoru danú majetkoprávnymi vzťahmi.

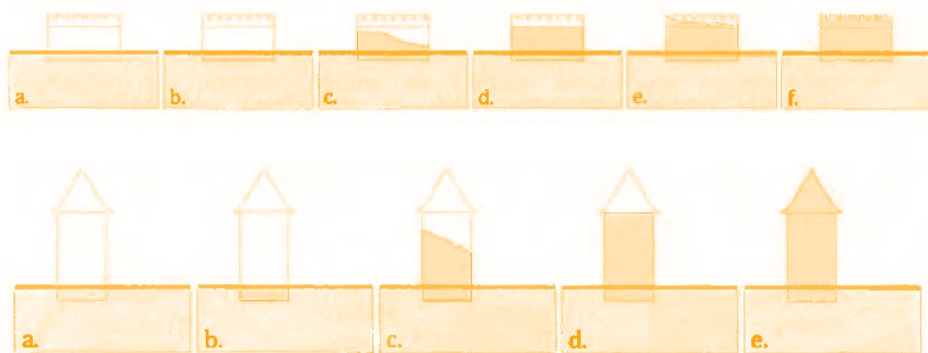
Z hľadiska dispozičnej skladby môže ísť o vertikálne (murované) alebo plošné (terénne) prvky. (→ 1) Murované prvky môžu byť bodové (bašta, veža, vežica, bastión barbakán a i.) alebo líniové (hradbový múr, parkánový múr, kontreskarpa, palisáda, val a i.). Za plošné

prvky považujeme parkán, priekopu, manipulačnú plochu a i.

Z hľadiska polohy historického jadra voči súčasnému sídlu možno sledovať polohu mestského opevnenia, a teda aj historického jadra mesta, voči súčasnému sídlu (→ 2). Môže byť v jeho centrálnej, okrajovej, alebo úplne excentrickej polohe. Jeho situovanie má vplyv na mieru zachovania, spôsob využitia a pohľadovú exponovanosť opevnenia.

Z hľadiska miery zachovania opevnenia v urbanistickej mierke možno konštatovať, že stratou pôvodnej funkcie mestských opevnení sa žiadne z nich nezachovalo do súčasnosti v pôvodnej podobe. Sú zachované v rôznej miere stavu ruiny a túto fragmentárnosť možno vnímať v architektonickej aj urbanistickej dimenzii. Pri urbanistických súboroch ide najmä o stratu vnímania opevnenia ako celku. Túto nejasnosť súvislostí a vzťahov chápeme ako jeden zo základných problémov zrozumiteľnej prezentácie typologického druhu, tvoriaceho pôvodne hranicu medzi interiérom a exteriérom uzavretého mesta. Krajná situácia nastáva vtedy, ak sa hmotná podstata opevnenia vôbec nezachovala a nemožno ju vyčítať ani zo súčasnej urbanistickej situácie, že mesto niekedy opevnenie malo.

Komplexný výskum stredovekých opevnení na Slovensku, realizovaný uvedenými odborníkmi, bol základom pre rozdelenie opevnení podľa miery zachovania murív prvkov do

troch skupín podľa miery kompaktnosti (→ 3) v rôznej miere kompaktnosti alebo fragmentárnosti sú zachované aj plochy opevnenia (→ 4). Mieru ich prezentácie ovplyvňuje najmä zástavba, ktorá sa v súčasnosti nachádza na jeho plochách.

MOŽNOSTI PREZENTÁCIE PRVKOV STREDOVEKÝCH MESTSKÝCH OPEVNENÍ PODĽA MIERY ICH ZACHOVANIA

Pre zhodnotenie spôsobu obnovy mestských opevnení nachádzajúcich sa v stave ruiny je dôležité brať do úvahy všetky uvedené determinanty. Najdôležitejším sa však javí miera zachovania originálu, ktorá spravidla určuje rámcovú metódu obnovy, podľa ktorej by sa mala riadiť obnova všetkých častí mestského opevnenia. Najčastejším spôsobom obnovy sa javí pri ruínálne zachovaných častiach ich konsolidácia (ak boli v havarijnom statickom stave) alebo čiastočná rekonštrukcia (exaktná aj náznaková). V prípade, že sa pristupuje k domurovaniu náhodne zdeštruovaných murív, je potrebné vedieť, ako pôvodne zaniknutá časť opevnenia vyzerala. Je preto nevyhnutné si uvedomiť, či ide o murované prvky líniového, alebo bodového charakteru, či o interiérové, alebo exteriérové plochy pri opevnení. Každý z týchto prvkov je charakteristický vlastnými spôsobmi deštrukcie.

Múry ako líniové prvky opevnenia sú typické horizontálnym členením na spodnú, hrubšiu časť ukončenú väčšinou *rímou* alebo *ochodzou* a vrchnú, prezentovanú najmä murovanou *predpršňou* zakončenou cimburím alebo perforovanú *strieľňami*. (→ 5). Bodové murované objekty boli často zastrešené ihlanovou, pultovou alebo kuželovou strechou (→ 6). V prípade, že by pri oboch typoch prvkov bola požadovaná rekonštrukčná metóda ich obnovy (exaktná alebo náznaková), je potrebné poznať ich pôvodnú výšku a spôsob ukončenia. Ak sa pôvodný stav nezistí, je vhodné použiť pri obnove originálu len konzervačnú metódu. Ak je potrebné na využitie pamiatky vytvoriť nové konštrukcie, tak treba zvoliť pri návrhu metódu novotvaru. Aby pri dostavbe ruiny nedochádzalo k dezinterpretácii prezentácie originálu, je potrebné, aby

novovytvorená koruna bola nepravidelná v prípade, že vyjadruje neukončenosť (lebo pôvodný múr pokračoval vyššie) a pravidelná (zarovnaná) v prípade, že vyjadruje ukončenosť pôvodnej konštrukcie (napr. plochu ochodze, korunnú rímsu a i.).

Plochy opevnení, ku ktorým patria najmä priekopy, parkány a manipulačný priestor z vnútornej strany mesta (hradbové uličky), boli v dobe funkčnosti typické najmä profilom a výškovými úrovňami terénu (v interiéri bol terén spravidla vyšší ako v exteriéri). Po zániku obrannej funkcie boli priekopy pri väčšine miest postupne zasypané a zarovnané s výškovou úrovňou vnútri mesta, hradbové uličky boli zastavované. V prípade, že nivelety plôch okolo murovaných konštrukcií opevnenia boli oproti pôvodnému stavu príliš zmenené (zvýšené alebo znížené) dochádza k ich statickým poruchám.

METODIKA MAPOVANIA MESTSKÝCH OPEVNENÍ

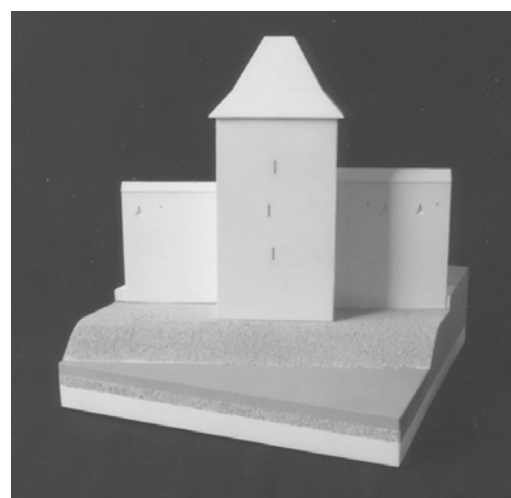
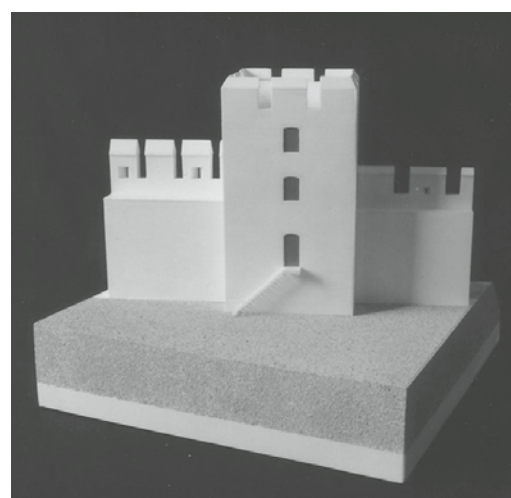
Hlavným cieľom dizertačnej práce Alexandry Škrinárovej bolo mapovanie spôsobu pamiatkovej obnovy stredovekých opevnení na území Slovenska. Po konzultácii s Andrejom Fialom a Ivanom Staníkom bolo podľa uvedených faktorov vybraných dvanásť mestských opevnení na území Slovenska. Vybrané boli opevnenia v Bratislave, Trnave, Skalici, Trenčíne, Kremnici, Prešove, Sabinove, Bardejove, Podolínci, Kežmaroku, Levoči a v Košiciach. Pre každé opevnenie bol v textovej časti popísaný stručný opis a vývoj opevnenia, súčasný stav a spôsob realizovanej pamiatkovej obnovy. V grafickej časti boli vyhotovené mapy, dokumentujúce stav zachovania opevnenia a metódy obnovy a prezentácie opevnenia ako celku.

VÝSLEDKY VÝSKUMU

Výskumom sa zistilo, že žiadne z dvanástich skúmaných opevnení sa nezachovalo v svojej pôvodnej ucelenej podobe, ale ani úplne autenticky v stave ruiny bez neskorších zásahov. Bolo možné definovať tri skupiny opevnení, odlišujúce sa mierou zachovania. Prvú skupinu tvorili *opevnenia, ktorých línie murovaných častí sa zachovali kompaktné*, pričom sa nad terénom zachovala viac ako polovica

- 5 Schémy miery zachovania fragmentov línie hradbového múru v architektonickej dimenzii a možnosť ich prezentácie:
- Zaniknutý originál
 - Zachovaný pod terénom
 - Zachovaný nad terénom pod úroveň predpršne
 - Zachovaný nad terénom po úroveň predpršne
 - Zachovaný nad terénom čiastočne aj s predpršňou
 - Zachovaný nad terénom do pôvodnej výšky
- Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra, dizertačná práca, 2015

- 6 Schémy miery zachovania originálu objektu v architektonickej dimenzii a možnosť ich prezentácie:
- Zaniknutý originál
 - Zachovaný pod terénom
 - Zachovaný nad terénom pod úroveň koruny murovanej časti
 - Zachovaný nad terénom po úroveň pôvodnej koruny murovanej časti
 - Zachovaný nad terénom v pôvodnom rozsahu, aj so zastrešením
- Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra, dizertačná práca, 2015

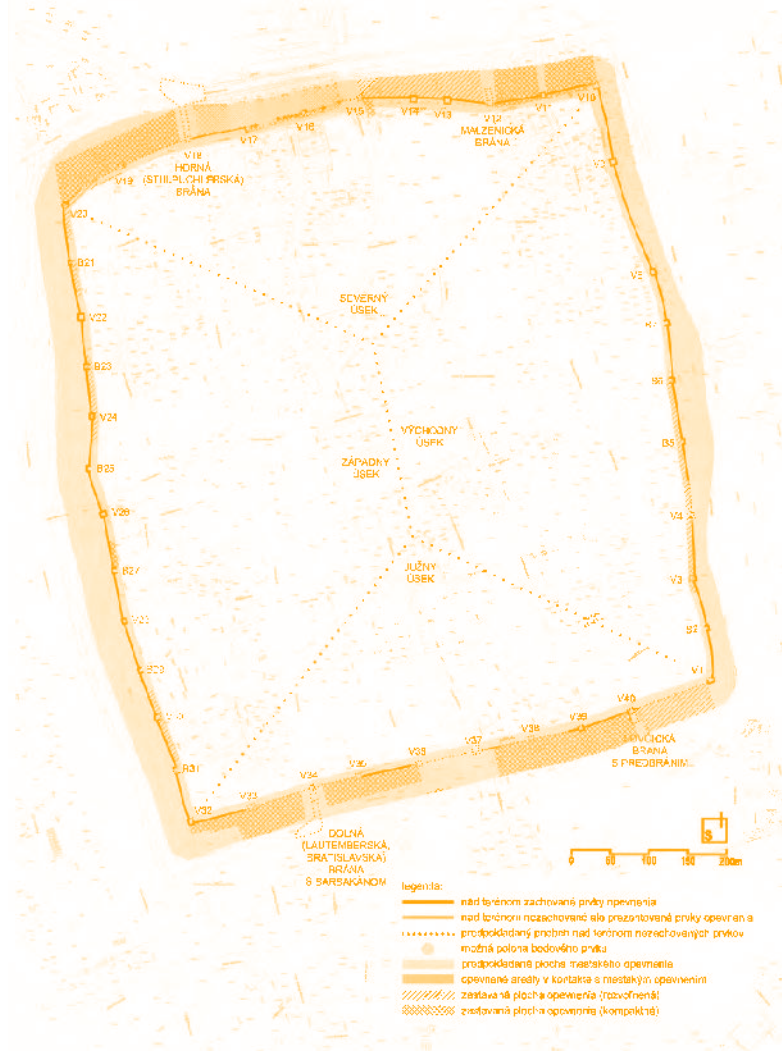

- 7 Hypotetická rekonštrukcia charakteristickej veže s hradbovým múrom trnavského opevnenia:
- stredoveká etapa
 - novoveká etapa
- Zdroj: Koncepcia prezentácie hradbového systému MPR Trnava, 1996

8 Miera zachovania jednotlivých prvkov

opevnenia v MPR Trnava

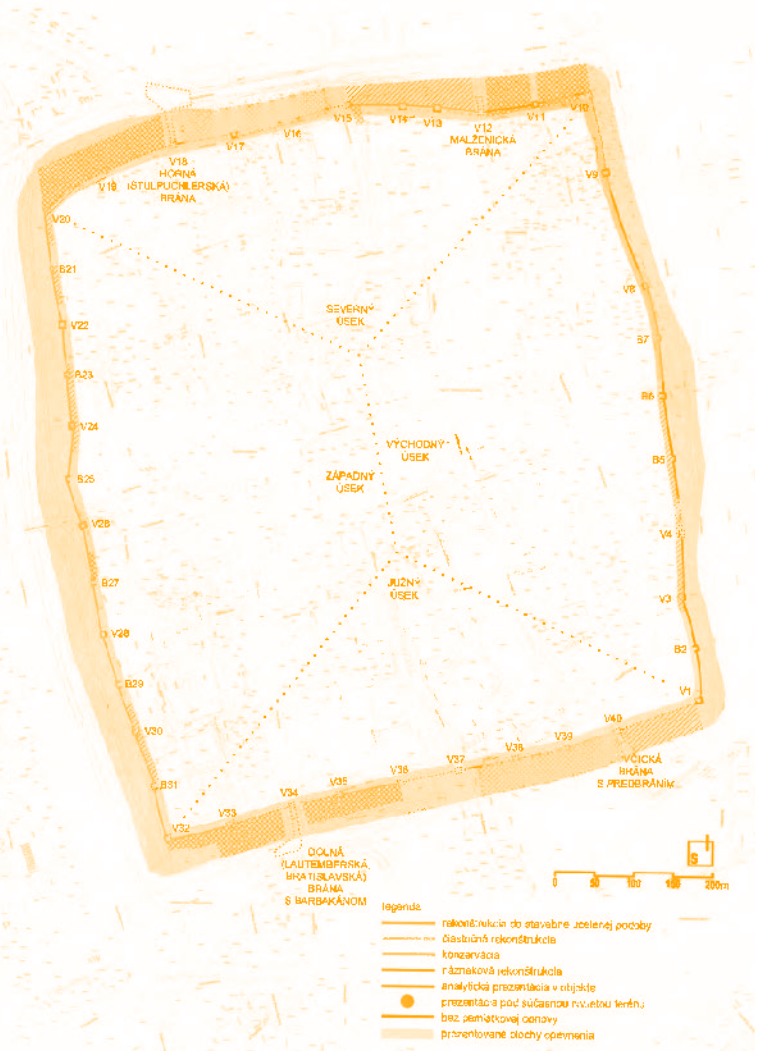
Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra,
dizertačná práca, 2015

9 Metódy obnovy jednotlivých prvkov

opevnenia v MPR Trnava

Zdroj: ŠKRINÁROVÁ, Alexandra,
dizertačná práca, 2015

pôvodného obvodu opevnenia (Trnava, Skalica, Kremnica, Bardejov a Levoča). Druhú skupinu tvorili *opevnenia so zachovanými úsekmi* (Trenčín, Sabinov a Podolíneec). Tretiu skupinu tvorili *opevnenia zachované len vo fragmentoch*. Väčšinou ide o solitéry alebo úseky bez možnosti vnímania celku (Bratislava, Prešov, Košice a Kežmarok).

Vo vzťahu k miere celistvosti zachovania súboru mestského opevnenia by sa mala vziať do úvahy dôslednosť a striktnosť v prezentácii plôch a nezachovaných častí opevnenia pre dotvorenie jeho ucelenosti. Ak bola miera zachovania prvkov minimálna, je možnosť ich celistvej prezentácie otázná. Väčšinou je prostredie natoľko heterogénne, že neumožní dostatočnú čitateľnosť prezentácie pôvodne uceleného útvaru.

Samostatnou otázkou je prezentácia najidentiteľnejších častí a priestorov. v prípade mestských opevnení nimi boli najmä lokality vstupov do mesta, v miestach vtedajších hlavných komunikácií. Väčšina brán sa už do súčasnosti nezachovala, ale ich umiestnenie sa spravidla nachádza na verejnom priestranstve, čo umožňuje dôslednejšiu prezentáciu aj ich zaniknutých častí.

VÝVOJ PRÍSTUPOV K OBNOVE STREDOVEKÝCH OPEVNENÍ NA SLOVENSKU

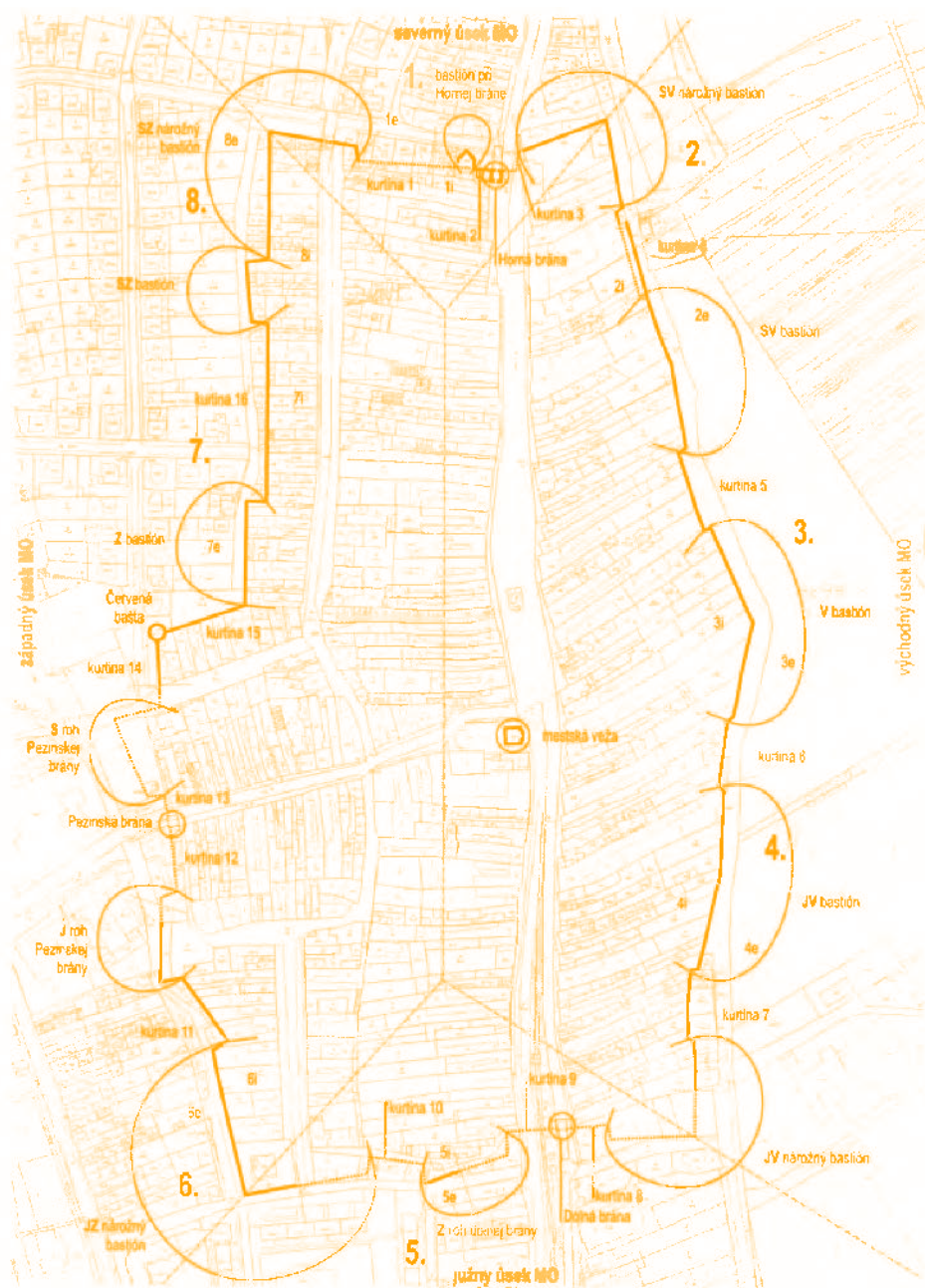
Obnova opevnení na Slovensku sa realizovala v etapách, z ktorých každá mala určité charakteristiky týkajúce sa spôsobu a rozsahu skúmania, ako aj použitých metód obnovy.

Prvú vlnu predstavovali *obnovy realizované v päťdesiatych rokoch 20. storočia*. Týkali sa konsolidácie staticky ohrozených častí opevnení. Boli obnovené slohovou rekonštrukciou do pôvodného stavu (Bardejov, Levoča).

Druhú vlnu predstavovali *obnovy realizované v sedemdesiatych rokoch 20. storočia*. Okrem pokračujúcej obnovy v Bardejove a v Levoči sa realizovali čiastkové obnovy jednotlivých murovaných bodových prvkov veží, bášť či barbakánov s cieľom funkčného využitia (Bernolákova veža v Trnave, barbakán v Kežmarku, bašta a bastión v Prešove, barbakán v Kežmarku, barbakán v Levoči). v tomto období sa pristúpilo k postupným asanáciám sekundárnej zástavby na plochách opevnení s cieľom ich prezentácie.

Tretiu vlnu predstavovali *obnovy realizované v osemdesiatych rokoch 20. storočia*. v tomto období sa pozornosť orientovala najmä

na najhodnotnejšie prvky, napríklad bašty, veže a brány, objekty v havarijnom stavebno-technickom stave, prípadne sa postupne po etapách pristupovalo k obnove všetkých zachovaných častí opevnenia. v mnohých prípadoch obnovy nepredchádzali potrebné pamiatkové výskumy a aj napriek tomu medzi preferované metódy patrili najmä rôzne stupne rekonštrukcie, slohové alebo čiastočné s dopĺňaním nezachovaných častí objektov formou sporných analógií alebo historických vedút. Typickým prípadom je zastrešovanie veží v nepôvodných výškach koruny. Pri rekonštrukcii objektov s disponibilným objemom sa kládol dôraz na ich funkčné využitie. Najmä v prípadoch hradbových múrov sa nepristupovalo k ich slohovej rekonštrukcii, ale časti sa len dorovnali do najvyššej zachovanej výšky a murovo sa ukončilo strieškou alebo kamennými platňami. Išlo v podstate o konzerváciu dochovaného stavu, ale s minimálnym doplnením hmoty a jej zabezpečením technickými detailmi. z technologického hľadiska sa tieto obnovy nepovažujú za vhodné riešenie z hľadiska zachovania autenticity originálov. vo veľkej miere sa ako stavebný materiál využíval betón na stužovanie kamenných múrov, pri špárovaní a omietaní

10 Želiarska zástavba v hradbovej uličke v Trnave: pôvodné železiarske domy

Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

11 Želiarska zástavba v hradbovej uličke v Trnave: Náznaková rekonštrukcia zaniknutých želiarskych domov s nevhodnými vikiermi

Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

12 Pôdorys mestského opevnenia v PZ Modra s vyznačením typológie zachovaných a zaniknutých prvkov

Zdroj: Prípravná projektová dokumentácia pre komplexnú obnovu mestského opevnenia v Modre, 2012 – 2014

sa používali materiály s prísadami cementu. Obnovy objektov sprevádzala reštitúcia plôch mestských opevnení búraním zástavby v priestoroch hradobných uličiek, parkánov a priekop aj za cenu odstránenia hodnotných mladších kultúrnych vrstiev. Ako príklad možno uviesť vyčistenú priekopu v Bardejove, odstránenie želiarskej zástavby v hradbovej uličke v Trnave, odstránenie zástavby pri západnom úseku opevnenia v Bratislave a iné.

K obnove sa pristupovalo etapovite, často bez stanovenia koncepcie celku, prípadne boli v materiáli KPÚ základné požiadavky rámcovo stanovené (napr. v Zámere obnovy pamiatky pre Podolíne), ale neuplatňovali sa dôsledne a počas obnovy sa názor na realizáciu jednotlivých častí menil.

V deväťdesiatych rokoch nastal útlm v obnove opevnení. Výnimku tvorí opevnenie Trnavy, kde bola v tomto období

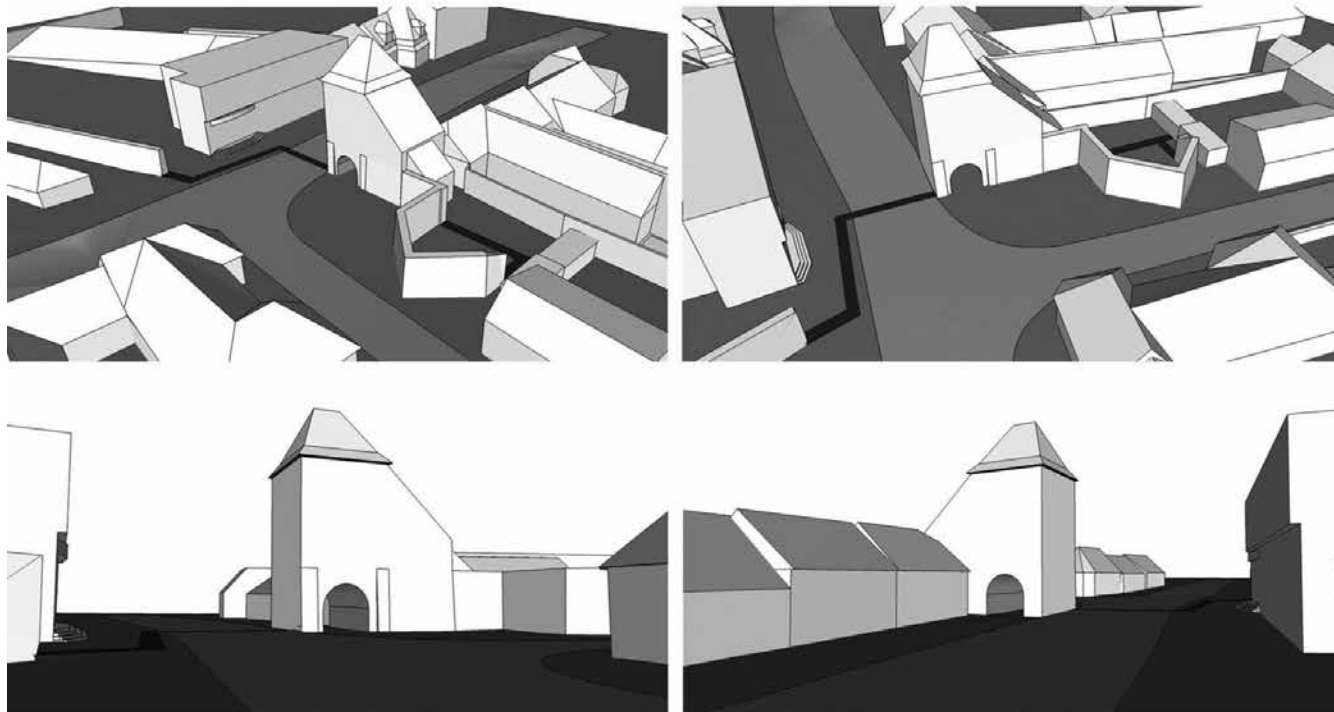
vypracovaná koncepcia obnovy a pristúpilo sa k jej postupnej realizácii.

Približne po roku 2000 môžeme vnímať nové trendy pri obnove mestských opevnení. Výraznejšie sa preferujú konzervačné metódy. v Trnave sa ďalej pokračuje v obnove podľa koncepcie nastavenej v deväťdesiatych rokoch 20. storočia. Opäť sa rozbiehajú obnovy v mestách Bardejov a Levoča, ktoré tiež nadväzujú na obnovy z predchádzajúceho obdobia. v ostatných mestách v podstate ide o prezentáciu zaniknutých úsekov opevnenia, ktorá väčšinou nebola vyvolaná snahou o samotnú prezentáciu, ale išlo o čiastkové archeologické výskumy, na ktoré vznikla požiadavka pri rekonštrukcii infraštruktúry a verejných priestranstiev (Prešov, Košice, Trenčín a i.). Obnova nad terénom zachovaných úsekov sa pripravuje v Sabinove a v Trenčíne. Netypický je prístup v mestách Skalica a Sabinov, kde sa pred obnovou zachovaných originálov opevnenia

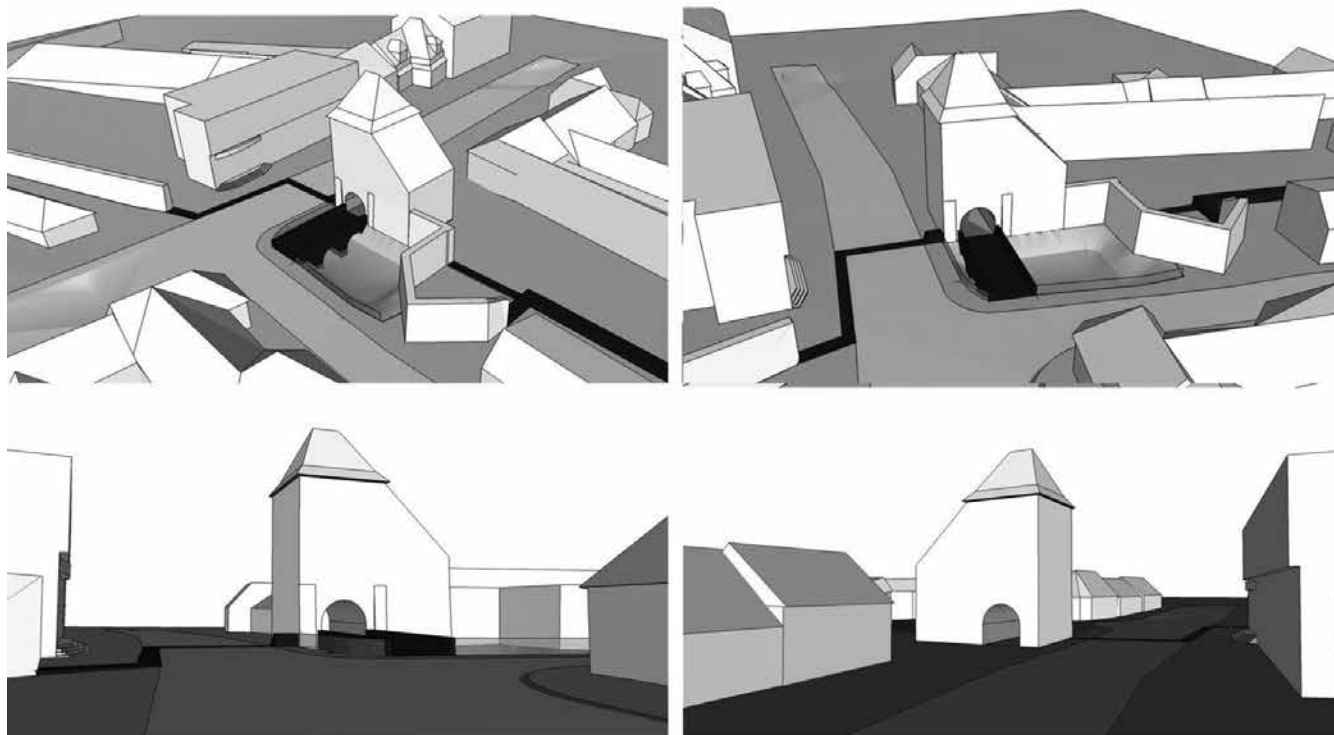
uprednostnila náznaková prezentácia zaniknutých úsekov.

V súčasnosti obnove opevnení predchádzajú architektonicko-historické výskumy často spracované pre opevnenie ako celok, čo umožňuje komplexne definovať návrh obnovy pamiatky, ktorý je súčasťou výskumu (Modra, Svätý Jur). Spracúvané sú aj archeologické výskumy. Viaceré mestá si vypracovali urbanistické koncepcie obnovy historických jadier a niektoré z nich aj samostatné materiály pre mestské opevnenie. Pri hodnotení jednotlivých koncepcií obnovy možno konštatovať rozdrobenosť čiastkových metód obnovy a absenciu stanovenia jednotnej rámcovej metódy obnovy, ktorej stanovenie má zásadný vplyv na exaktnosť a ucelenosť prezentácie opevnenia. Kvalita prezentácie však závisí od dôslednosti nastavenia tejto koncepcie za predpokladu jej striktného dodržiavania.

Variant A

Variant C

- 13** Varianty obnovy Hornej brány a príslušného hradbového múru v PZ Modra:
Variant A – prezentácia zaniknutých prvkov v priestore
Variant C – prezentácia archeologicky vykopaných prvkov mosta brány s časťou vodnej priekopy v priestore
 Zdroj: Prípravná projektová dokumentácia pre komplexnú obnovu mestského opevnenia v Modre, 2012 – 2014

14 Slohová rekonštrukcia stredovekého barbakanu v Krakove, Poľsko

Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

Na výsledný efekt vplývajú aj iné faktory, ako napríklad samotná realizácia obnovy.

APLIKÁCIA VÝSLEDKOV VÝSKUMU NA VYBRANÝCH OPEVNENIACH NA SLOVENSKU

Vzhľadom na skutočnosť, že výskum opevnení bol zameraný ťažiskovo na metódy obnovy, podrobnejšie priblížime proces obnovy na dvoch mestách: na rano-stredovekom tehlovom mestskom opevnení v Mestskej pamiatkovej rezervácii Trnava (do značnej miery zrealizované) a ranorenesančnom mestskom opevnení v Pamiatkovej zóne Modra (v štádiu návrhu regulatívov).

GENÉZA OBNOVY OPEVNENIA MESTSKEJ PAMIATKOVEJ REZERVÁCIE TRNAVA

Tehlové opevnenie Trnavy patrí medzi najstaršie zachované pevnostné systémy na Slovensku. Jeho stavebno-historický vývoj je známy vďaka výskumu Ivana Staníka.¹⁷ V prvej etape jeho výstavby v 13. storočí bolo vybudovaných tridsať päťpodlažných tehlových hranolových veží, z ktorých štyri boli bránami do mesta (Horná, Malženická, Dolná a Lovčická). Ešte v rámci prvej etapy sa začalo s murovaním priamych úsekov, ktoré pravdepodobne postupne pokračovalo v priebehu 14. storočia. (→ 7a)

Vo východnom a v západnom úseku bolo doplnených desať nižších, do vnútra otvorených bášť. v druhej vývojovej etape, v období 15. až 17. storočia, boli dobudované predbránia a úpravami prešli aj striedne a predprsné hradieb. (→ 7 b) Celé opevnenie bolo realizované na rovine, vodnú priekopu nachádzajúcu sa po celom obvode opevnenia napájala riečka Trnávka.

V súčasnosti je z opevnenia zachovaných sedemnást veží z 13. storočia, osem bášť zo 14. storočia a približne tri štvrtiny z priamych úsekov hradbového múru. v 18. storočí boli

k opevneniu pristavované tzv. želiarske domy a búrali sa konštrukcie prekážajúce komunikáciám. Preto boli v 19. storočí postupne odstránené aj všetky štyri brány a vytvorené prieryzy hradbami pre komunikácie. v prvej polovici 20. storočia vznikla tzv. Bernoláková brána v západnom úseku hradieb na mieste pôvodnej brány pre peších. Opevnenie v súčasnosti, aj napriek zásahom po strate funkcie, stále pôsobí celistvo a je čitateľný jeho pôvodný priebeh. (→ 8)

Opevnenie Trnavy malo už v začiatkoch štádiu realizácie stanovenú rámcovú metódu obnovy zachovaných častí, na ktorých bola použitá metóda tzv. architektonizovanej ruiny. Napriek tomu, že tento spôsob obnovy bol v zahraničí bežne používaný, na Slovensku sa používal len výnimočne.

K prvej etape obnovy mestského opevnenia sa pristúpilo v sedemdesiatych rokoch 20. storočia, keď boli rekonštruované najmä najlepšie zachované úseky. Začiatkom osemdesiatych rokov prebiehala druhá etapa obnovy. V tejto etape obnovy bola používaná cementová malta a nové prvky dopĺňané priemyselne vyrábanou tehloou s cieľom odlišiť ich.¹⁸

V druhej polovici deväťdesiatych rokov bola vypracovaná koncepcia obnovy mestského opevnenia, ktorá bola spracovaná v súlade s už zrealizovanými obnovami hradieb. Bola nastavená rámcová metóda pamiatkovej obnovy na zachované časti murovaných prvkov opevnenia. (→ 9)

Vzhľadom na dostatočný zdroj informácií o zaniknutých častiach opevnenia získaných dlhodobým pamiatkovým výskumom bolo možné začať spracovávať koncepčné materiály týkajúce sa obnovy aj zaniknutých častí múrov opevnenia. Definovala sa rámcová prezentácia celého urbanistického súboru vrátane priekop, iluminácie, viacstupňového informačného systému. Koncepčný materiál regulujúci stavebnú činnosť v rámci opevnenia ako urbanistického celku bol premietnutý aj do

A

B

15 Príklady tzv. architektonizovanej ruiny použité:

A – Na prezentácii lokality brány rímskeho opevnenia v Pule, Chorvátsko

B – Na prezentácii zaniknutých častí barbakanu vo Varšave, Poľsko

Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

A

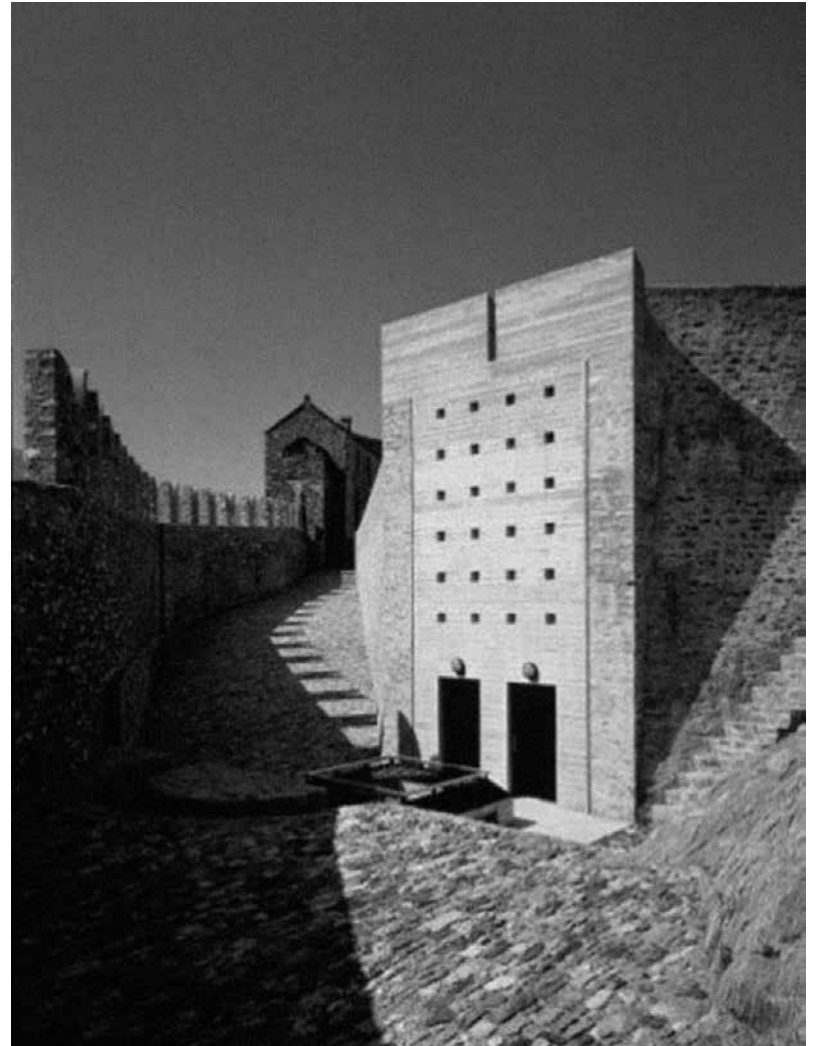
16 Náznaková rekonštrukcia veže opevnenia:

A – Dostavbou s priznaním slohových prvkov na hrade Csakolo v Maďarsku

Zdroj: ONDREJKOVÁ, Zuzana, dizertačná práca, 2015

B – Novostavbou ako štylizácia charakteristických znakov na hrade Ticino, Belinzona vo Švajčiarsku

Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

B

ÚPN CMO.¹⁹ Obnova opevnenia sa začala realizovať tak v polohe zachovaných, ako aj zaniknutých murív. Predmetom ochrany a prezentácie zachovaných murív boli zachované prvky aj s neskoršími úpravami z obdobia funkčnosti opevnenia a hodnotnými úpravami po zániku funkcie. Pri prezentácii zaniknutých konštrukcií pri zachovaných nadzemných murivách bola uplatnená už spomínaná metóda tzv. architektonizovanej ruiny, využívajúca tzv. zubovanie, vytvorené striedaním vysunutých a zasunutých riadkov na vertikálnych plochách murív. Išlo o náznak pokračovania muríva pri zaniknutých prvkoch ako kontrast k zachovaným murivám, charakteristických hladkým povrchom líca. Prvky nájdené archeologickým výskumom pod úrovňou terénu boli konzervované a v úrovni terénu bol ich pôdorysný priebeh naznačený tehlovou dlažbou, prípadne nízkym tehlovým múrikom. Pre celistvosť prezentácie opevnenia boli vo výnimočných prípadoch dopĺňané aj chýbajúce časti opevnenia, a to v miestach, kde bolo žiaduce uzavretie kompaktného mesta a zamedzenie výhľadu do nevhodnej sídliskovej zástavby. Formou náznakovkej rekonštrukcie sa plánuje aj dostavba juhovýchodnej nárožnej veže na Michalskej ulici.

Vodná priekopa, ktorá prebiehala okolo celého obvodu opevnenia, je v pôvodnom profile prezentovaná v západnom úseku opevnenia, v mieste súčasného mestského parku. Manipulačné plochy hradbovej uličky

z vnútra mesta boli obnovené zbúraním pôvodnej želiarskej zástavby pozdĺž prevažnej časti opevnenia. Zachovali sa len na severnom úseku hradieb, aj to čiastočne zrealizovaná náznaková rekonštrukcie, necitlivo komponovaná v zachovanom tradičnom prostredí (→ 10, 11)

Obnova súboru ešte nie je ukončená, ale vďaka stanovenej rámcovej metóde obnovy mestského opevnenia, ktorá bola premietnutá aj do aktualizovaného materiálu Zásad ochrany pamiatkového územia mesta, možno predpokladať, že aj napriek dlhšiemu trvaníu realizácie sa zabezpečí jednotný prístup obnovy.

REGULÁCIA NAVRHNUTÁ PRE OPEVNENIE V MODRE

Mestské opevnenie v Modre predstavuje nedokonalý typ novovekého bastiónového opevnenia zo začiatku 17. storočia, ktoré pri výstavbe používalo viacero prvkov, prevzatých z typológie stredovekých opevnení. Okrem bastiónov a priamych úsekov kurtín malo opevnenie v západnom úseku Červenú baštu a tri mestské brány v podobe bránových veží s prejazdom. (Horná, Dolná a Pezinská). Po zániku obrannej funkcie opevnenia sa začínajú zastavovať hradbové uličky a do murív opevnenia boli vytvárané sekundárne prieryzy, prepájajúce parcely vnútri mesta s vinohradmi. Postupne až do súčasnosti sú najmä v západnom úseku k opevneniu pristavované nehodnotné

hospodárske stavby patriace k rodinným domom. Pre presnú identifikáciu prvkov opevnenia bol vytvorený pôdorys opevnenia s vyznačením zachovaných aj zaniknutých prvkov opevnenia. (→ 12)

Vypracovaniu návrhu prezentácie opevnenia predchádzala kompletizácia a digitalizácia zamerania nad terénom zachovaných úsekov opevnenia, urbanisticko-historický a statický prieskum, na základe ktorých sa stanovila rámcová metóda obnovy.²⁰ na základe poznatkov z urbanisticko-historického prieskumu bolo možné vyhotoviť hypotetické rekonštrukcie vývojových etáp opevnenia.

Bola zmapovaná aj príľahlá zástavba (materiál prístavieb, historická zástavba, nelegálne zrealizované stavby a i.), analyzované komunikačno-prevádzkové ťahy v dotyku s opevnením a návrh funkčno-prevádzkového riešenia verejných priestorov pamiatkovej zóny. Vypracovaniu definitívneho stanovenia rámcovej metódy predchádzalo navrhnutie troch variantov (A, B, C) prezentácie celého urbanistického systému vrátane príľahlého územia s jeho súčasťou zástavbou, s rôznou mierou prezentácie zaniknutých častí. (→ 13)

Po konzultáciách s metodikom obnovy opevnenia a objednávateľom dokumentácie regulatívov – mestom Modra, bol vybraný výsledný variant, ktorý kombinoval variant B so záväznou reguláciou s variantom C s odporúčanou reguláciou. Tento variant by mal zabezpečiť dôslednejšiu prezentáciu

17 **Novotvar komunikačnej konštrukcie: Schodisko na obytnej veži hradu, Orlík pri Humpolci, Čechy**
Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

zachovaných častí a plôch opevnenia vďaka nastavenej rámcovej metóde pamiatkovej obnovy. Počíta aj s čiastočnou asanáciou nevhodnej a nelegálnej zástavby a s prezentáciou najidentičnejších častí opevnenia, ktorými sú priestory brán s mostmi a časťou priekopy. Výsledný variant bol v podobe regulatívov vypracovaný pre celý komplex v pôdoryse, a pohľadoch na opevnenie. Regulácia sa týkala zachovaných a zaniknutých úsekov, príslušnej zástavby, terénu, sekundárnych otvorov v opevnení a iných súvislostí. v rámci regulatívov boli vytipované lokality pre nevyhnutný archeologický a podrobný architektonicko-historický výskum.

Súčasnou elaborátu bol aj návrh koordinácie postupu stratégie obnovy. Bol rozdelený do troch etáp – osobitne pre opevnenie a osobitne pre jeho príslušnú zástavbu. Prvá etapa predstavovala vypracovanie prípravnej a projektovej dokumentácie s definovaním rámcovej metódy obnovy, druhá etapa predstavovala projekčnú fázu spojenú s realizáciou staticky najohrozenejších častí, v tretej etape sa počítalo s realizáciou obnovy ostatných častí opevnenia.

VÝSLEDKY VÝSKUMU

Stanovená metodika výskumu obnovy stredovekých opevnení umožnila definovať slabé stránky najmä z hľadiska ich prezentácie. Sú definované najmä z pohľadu architekta. Za slabé stránky boli považované problémy prezentácie opevnenia ako uceleného komplexu, prezentácie zachovaných a nezachovaných častí nad terénom, uplatnenie novotvarov v kontexte prezentácie opevnenia, nová funkčná náplň, prevádzka a iné. Pri prezentácii opevnenia ako uceleného komplexu boli za hlavné príčiny spôsobujúce nečitateľnosť pôvodnej dispozície a ucelenosti komplexu považované miera zachovania originálu, miera zástavby, ktorá vznikla sekundárne na jeho plochách, majetkovo-právne vzťahy (najmä

súkromné vlastníctvo) a nejednotná alebo zmenená koncepcia obnovy komplexu. Prezentáciu opevnenia alebo jeho fragmentov ako súčasť pôvodne uceleného súboru treba podriadiť nastavenej jednotnej rámcovej metóde pamiatkovej obnovy. V nej sú rovnaké prvky a javy prezentované rovnakým spôsobom. Nastavenie prístupu by malo zohľadňovať aj mieru homogénnosti zástavby, v ktorej sa opevnenie v súčasnosti nachádza.

Pri prezentácii zachovaných nadzemných murív za typickú slabú stránku obnov najmä z päťdesiatych až osemdesiatych rokov 20. storočia je považovaný problém exaktnosti realizovaných slohových rekonštrukcií. Ide najmä o nepresné rekonštrukcie s typologickými nedostatkami a tvarovou neproporčnosťou (zastrešenia na znížených výškach veží bez uplatnenia dištančného článku a i.), ktoré dezinterpretujú pôvodnú situáciu. Súčasná pamiatková prax už nepovažuje za vhodné rekonštruovať do ucelenej podoby objekty zachované v stave torza, o ktorých nemáme dostatok exaktných podkladov. Časť prípadom je, keď objekt nie je po neskorších úpravách prezentovaný ako súčasť fortifikačného komplexu, prípadne s opačným prípadom, keď objekt, ktorý nebol súčasťou opevnenia, je prezentovaný ako jeho súčasť. Príčinou je najmä absencia pamiatkových výskumov pred obnovou. v takýchto prípadoch je potrebné takéto situácie doskúmať a obnovu, respektíve prezentáciu korigovať.

Pri prezentácii nad terénom nezachovaných úsekov sa najčastejšie využíva metóda náznačkovej rekonštrukcie (vyznačením pôdorysnej stopy odlišným materiálom v dlažbe alebo nízkym múrikom), prípadne prezentáciou v úrovni nálezu, ktorá si vyžaduje riešenie vzniknutého výškového rozdielu.

V súvislosti s prezentáciou sa v mnohých prípadoch uplatňujú *novotvary*, ktoré súvisia s novými funkčnými požiadavkami, alebo sú súčasťou prezentácie opevnenia.

k dezinterpretácii dochádza v prípade nevhodnej voľby materiálu novotvaru, ktorý evokuje súčasť opevnenia. Voči prezentácii objektov a plôch opevnenia sa javí problematickým aj príliš výrazný novodobý dizajn doplnkových prvkov, ktorý môže odpútať pozornosť od originálu.

Keďže mestské opevnenia disponujú minimom využiteľného priestoru, problematickou sa javí aj ich adaptácia. *Funkčné využitie je možné najmä pri bodových prvkoch* (veže, bašty, barbakany). Optimálnym sa javí ich využitie pre kultúrno-spoločenské funkcie (múzeum, vyhliadka a i.) drobné služby spojené s turistickým ruchom (informačné centrum, predajňa suvenírov). Pri ich adaptácii sa niekedy kvôli malým otvorom pôvodných objektov vyskytne problém osvetlenia.

V menších, ekonomicky stagnujúcich mestách, vzniká problém s udržateľnými funkciami, v rekonštruovaných objektoch, ktoré sú aj po obnove dlhodobo bez funkčného využitia. Takýmto prípadom je potrebné sa vyvarovať. V prípade torza architektúry je prijateľná aj spoločenská funkcia exponátu.

Funkčné využitie líniových prvkov (hradbový a parkánový múr) je možné len v polohe hradieb, ktorých súčasťou bola murovaná alebo drevená ochodza. v tom prípade je možné jej sprístupnenie ako segregovanej pešej komunikácie s možnosťou vyhliadky na atraktívne časti okolitého mestského alebo krajinného kontextu. V niektorých mestách nebola ochodza sprístupnená z bezpečnostných dôvodov, prípadne kvôli nedostatočnému výhľadu alebo narúšaniu súkromia blízkych súkromných parciel.

Vyžitie plôch opevnenia (parkán, priekopa, hradbová ulička) sa týkalo spravidla priekop, do ktorých sa v minulosti často umiestňoval dopravný obchvat mesta. Plochy sa systematicky očisťovali od sekundárnej zástavby a na ich mieste vznikli verejné priestory, prípadne nová zástavba. v súčasnosti sa k asanácii

18 **Novotvar komunikačnej konštrukcie:**
Lávka nad včasnostredovekým valom
v kazemate Nitrianskeho hradu
Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

zástavby s cieľom prezentácie opevnenia pristupuje ojedinele. na voľných priestranstvách sa dopĺňajú funkcie ako pešie alebo cyklistické trasy, prípadne sa revitalizujú oddychové a rekreačné plochy pre obyvateľov mesta, najčastejšie v podobe parkov.

Pri prezentácii prvkov mestského opevnenia v mnohých prípadoch absentuje komplexný architektonický návrh a snaha začleniť ich do mestského organizmu. Absencia architektonického riešenia je jedným z dôvodov nízkej estetickej kvality prezentácie a prostredia, v ktorom sa opevnenia nachádzajú. Častým javom je aj formálna prezentácia (napr. zaniknutých častí) bez snahy hľadať optimálnu formu, ktorá okrem čitateľnosti prezentácie zabezpečí aj vytvorenie pridanej hodnoty v danom prostredí. Častým prípadom je aj nekoncepčné rozmiestnenie verejného osvetlenia, mestského mobiliáru a výsadba vysokej zelene vo vzťahu k opevneniu.

AKTUÁLNE TRENDY NA SLOVENSKU

Realizovaný výskum, zaoberajúci sa prezentáciou opevnení na Slovensku v procese ich obnovy zistil, že výraznejšie prestavby ruín a používanie novotvarov boli na Slovensku využívané v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia. Tento trend dovoľovali aj platné charty²¹, reagujúce okrem iného aj na celkový trend zámerného odlišenia nových zásahov do originálu, v duchu uplatnenia moderného chápania kreativity v architektonickej profesii. Vývoj názorov na optimálny spôsob prezentácie ruiny bol prezentovaný aj na vyzvanej prednáške na seminári usporiadanom KPÚ Trnava v júni 2017 zameraný na hľadanie optimálneho spôsobu obnovy trnavského opevnenia.²² Bola predstavená celá škála prístupov od slohovej rekonštrukcie (→ 14), cez konzerváciu originálu, architektonizovanú ruinu (→ 15), náznakovú rekonštrukciu (→ 16), novotvar (→ 17, 18) až po aplikáciu

zariadení zabezpečujúcich virtuálnu prezentáciu zaniknutej architektúry (→ 19). V diskusii bol na záver českí kolegovia odporúčali minimalistický zásah do pamiatky.

Aplikácia pomerne konzervatívnych a minimalistických zásahov do originálnej podstaty pamiatok na Slovensku (a zdá sa že aj v Čechách) sa dá vysvetliť tým, že pretrvávajú základné princípy obnovy stanovené pomerne uznávanou „česko-slovenskou pamiatkovou školou“ založenou na uskutočňovaní obnovy na základe realizovaných systematických pamiatkových výskumov.

Názor na spôsob obnovy pamiatok na Slovensku je podobne ako v ostatnom kultúrnom svete závislý od celkovej konštelácie názorov, hodnôt a postupov, ktoré zdieľajú príslušníci danej spoločnosti. Zmeny možno sledovať aj pri vývoji vzťahu ľudskej populácie k dedičstvu predkov, a tým aj k potrebe ich ochrany a následne vzniknutej pamiatkovej starostlivosti. Podľa Viery Gažovej sa jednotlivé obdobia ľudskej existencie z kulturologického hľadiska vyvíjali v troch základných systémoch – predmodernom, modernom a postmodernom.²³

Predmoderný kultúrny systém, pretrvávajúci do prvej tretiny 20. storočia bol charakteristický tým, že bol relatívne ohraničený a uzavretý, pomerne málo podliehal zmene, bol teritoriálne vymedzený a úzko spätý s prírodnými podmienkami. z jeho daností vyplývala aj diverzifikovanosť architektonických prejavov v rámci geograficky jasne teritoriálne vymedzených oblastí. vo vymedzených oblastiach boli architektonické prejavy homogénne.

Moderný kultúrny systém, časovo vymedzený od prvej tretiny do deväťdesiatych rokov 20. storočia bol charakteristický vysokou individualitou. z hľadiska architektonických prejavov bola aplikácia rôznorodých moderných prejavov akceptovaná ako zámerné negovanie tradičného v architektúre. Tento princíp

tvorivosti spôsobil vysokú heterogenitu v pôvodne homogénnych tradičných štruktúrach. Bol dôvodom vyššej aplikácie novotvarov a architektonizácie ruín na celom svete. Túto liberálnosť legitimizuje aj systém pamiatkovej starostlivosti. Začínajú sa špecializovať odborníci na problematiku obnovy pamiatok – vrátane architektov. Stanovuje sa systém chárt a dohovorov, definujúcich jednotné pravidlá ochrany kultúrnych štruktúr, majúcich celosvetový dosah.

Postmoderný (neskoromoderný) kultúrny systém, časovo vymedzený od konca 20. storočia po súčasnosť je charakteristický vysokou úrovňou sebareflexie spoločnosti vzhľadom na ekologické riziká, sociálnu integráciu, kultúrnu homogenizáciu, globalizáciu a migráciu populácie. Charakterizuje ho stieranie hraníc medzi kultúrami. Neudržateľnosť postupov aplikovaných v modernom kultúrnom systéme viedla k tomu, že bolo treba jasne stanoviť spôsob nápravy. V snahe definovania kultúrnej udržateľnosti sa nástojčivejšie presadzuje potreba definovania princípov kultúrnej identity. Spôsob nápravy sa vzhľadom na množstvo uvedených vplyvov stáva čoraz zložitejším. v stavebnej produkcii sa profesia kreatívneho architekta začína meniť na koordinátora postupu formovania nového životného prostredia.

Z hľadiska pamiatkovej ochrany sa za nápravu často považujú obnovy zaniknutých štruktúr do pôvodného stavu, prípadne dôsledná konzervácia zachovaného stavu pamiatky bez akceptovania jej dotvorenia. Využívajú sa poznatky z čoraz exaktnejšie realizovaných výskumov (aj pamiatkových). Zvyšuje sa význam výskumných pracovníkov, profesia architekta už v procese nie je prvoradá. Táto skutočnosť mala u nás za následok úbytok architektonickej profesie z radov pamiatkarov.²⁴

19 Prvky zariadenia, umožňujúce interaktívnu prezentáciu zaniknutých objektov archeologickej lokality vo Felkirchene, Rakúsko
Zdroj: Fotoarchív Jany Gregorovej

ZÁVER

Pri porovnávaní miery zachovania tradičnej architektúry v jednotlivých krajinách Európskej únie sa zistilo, že Slovensko patrí ku krajinám s najmenším počtom objektov tradičného typu.²⁵ Táto skutočnosť, ako aj vysoká miera havarijného stavu našich pamiatok bola dôvodom, že ich záchrana sa sústredila predovšetkým na konsolidáciu havarijného stavu, nie na dotvorenie chýbajúcich častí pre prípadné nové využitie. Metodické východiská sú preberané z doterajších chárt a odborných materiálov, spracovaných najmä anglickými alebo českými odborníkmi. Pri obnove ruín sú riešené najmä problémy technologického alebo statického rázu, ktoré sú spolu s výsledkami archeologických a architektonicko-historických výskumov premietané do realizovanej metódy obnovy. Úloha architekta je v danom procese skôr úlohou koordinátora procesu, s možnosťou čiastočného zásahu do vizuálneho stavu už konsolidovaného torza. Vo výnimočných prípadoch sa zlúčenie architektonickej profesie s profesiou zaoberajúcou sa umeleckou stránkou pamiatky pretransformuje na výtvarné „reštaurovanie architektúry“.²⁶

Možno predpokladať, že vyšším tlakom na intenzívnejšie využívanie torz (vrátane mestských opevnení) vznikne požiadavka na výraznejšie uplatnenie architektonickej profesie v kreatívnejšej forme, ako je to v súčasnosti. zo všetkých areálov, ktoré sa zachovali v stave ruiny, má táto požiadavka najvyššie uplatnenie práve pri mestských opevneniach, lebo

sú priamou súčasťou najatraktívnejších častí sídel, ktorých adekvátne využitie je všeobecne očakávané a prospešné. Radikálne zásahy do ruín realizované v súčasnosti vo viacerých krajinách v Európe svedčia o tom, že pri intenzívnejšej investičnej požiadavke sa rôzne typy dostavieb ruín realizujú vo väčšej miere. Tieto identické doklady minulosti sa stávajú cieľom turistického ruchu a ako také sa aj prezentujú. Treba sa na túto vlnu prestavieb pripraviť aj na Slovensku.

Pri definovaní rámcových možností dostavieb ruín mestských opevnení môže doplniť metodické kritériá na obnovu ruín stanovené Pamiatkovým úradom SR aj materiál predkladaného výskumu, predstavený v tomto článku. Bolo by však žiaduce, aby sa ešte predtým ďalším samostatným výskumom vyhodnotili skúsenosti z podobných zásahov v zahraničí s presahom na špecifiká slovenského prostredia. na základe takto získaných poznatkov a skúseností by bolo možné k prípadným architektonickým zásahom na našich pamiatkach pristúpiť na základe vyššej miery informovanosti s oveľa väčšou istotou. Ich aplikácia by však mala vždy brať ohľad na to, aby sa zachovala autenticita a genius loci daného miesta.

Príspevok je súčasťou výstupu vedeckého projektu VEGA 1/0931/16 s názvom Transparentné a translucenčné konštrukcie uplatňované na architektonických objektoch v špecifických podmienkach.

Poznámky k zdrojom grafickej prílohy

A – Fotoarchív autorky

B – ŠKRINÁROVÁ, Alexandra: Obnova stredovekých mestských opevnení na území Slovenska, dizertačná práca na FA STU, 2015, školiteľka: doc. Ing. arch. Jana Gregorová, PhD., Zverejnená DP v <http://opac.crzp.sk>

C – ONDREJKOVÁ, Zuzana: Obnova hradov na území Slovenska, 2015, školiteľka doc. Ing. arch. Jana Gregorová, PhD., Zverejnená DP v <http://opac.crzp.sk>

D – Modra – hradby. Prípravná projektová dokumentácia pre komplexnú obnovu mestského opevnenia v Modre, Gregorová Jana, Staník Ivan, Petrášová Silvia, Ondrejková Zuzana (2012 – 2014)

E – Obnova torz architektúry ako špecializovaná architektonická disciplína. In: Archaeologia historica, 40/2015/1, Gregorová Jana, Chovancová Lýdia, Ondrejková Zuzana, Škrinárová Zuzana, ISSN 0231-5823 (print), ISSN 2336-4386 (online) https://digitlib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digitlib/133822/2_ArchaeologiaHistorica_40-2015-1_2.pdf?sequence=1

F – Koncepcia prezentácie hradobného systému MPR Trnava, Gregorová Jana, Staník Ivan, Brtková Beata, Galajdová Jana, Trnava 1996

- 1 Známy špecialista a zakladateľ exaktného prístupu k obnove pevnostnej architektúry na Slovensku Ing. arch. Andrej Fiala už v sedemdesiatych rokoch 20. storočia vyslovil požiadavku, aby sa výskum pevnostnej architektúry na Slovensku realizoval v rámci relevantnej odbornej inštitúcie. Osobitne upozornil na problematiku výskumu a následnej obnovy mestských opevnení. Tieto nie sú také exponované ako areály hradov tvoriacich dominanty v krajinnom prostredí, ale často sú zakomponované do rozrastajúceho sa novodobého sídla a ako také tvoria viac alebo menej vnímateľnú hranicu jeho historického jadra. Je preto možné ich prezentáciu vnímať ako súčasť rehabilitácie celej mestskej štruktúry. Jeho želanie bolo do určitej miery splnené a od deväťdesiatych rokov 20. storočia sa na Fakulte architektúry STU v Bratislave začala systematická práca s problematikou obnovy opevnení aj za účasti jeho pokračovateľa Ing. arch. Ivana Staníka, ktorá neskôr vyústila do prezentácie torz architektúry všeobecne.
- 2 Bližšia zmienka o nich bude v príslušných odsekoch príspevku.
- 3 Expozícia archeologických nálezov v kazemate Nitrianskeho hradu, Nitra, nominácia CE.ZA.AR 2007 v kategórii: Interiér, autor: Ing. arch. Viktor Šabík; autori koncepcie: doc. Ing. arch. Jana Gregorová, PhD., prof. Ing. arch. Pavel Gregor, PhD. zdroj: <https://www.komarch.sk/ce-za-ar/archiv-2002-200x/ce-za-ar-2007/>
- 4 Redakčná rada revue pre kultúrne dedičstvo Pamiatky a múzea udelila za rok 2016 v kategórii Obnova kolektívu: Ing. arch. Pavol Ďurko, Ing. arch. Ivan Staník, doc. Ing. arch. Jana Gregorová, PhD., Mgr. Peter Grznár a Ing. Milan Kazimír KPÚ Trnava a Mestu Trnava výročnú cenu za dlhodobú a koncepčnú pamiatkovú obnovu a adaptáciu kultúrnej pamiatky Mestské opevnenie v Trnave. Zdroj: <https://www.archinfo.sk/diskusia/vyrocnne-ceny-revue-pamiatky-a-muzea-za-2016.html>
- 5 DURDÍK, Tomáš: Encyklopedie českých hradů. Praha: Libri 1997, FIALA, Andrej: Pokrokové prvky fortifikačnej architektúry 16. storočia. In: Pamiatky a múzea: Revue pre kultúrne dedičstvo, 1996, č. 3, s. 24 – 27, KUPKA, Vladimír a kol.: Pevnosti a opevnení v Čechách, na Moravě a ve Slezku. Praha, 2001, PLAČEK, Miroslav, BÓNA, Martin: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava: Slovart 2007, RAZÍM, Vladislav: Městská opevnění – smysl, východiska a zásady památkové ochrany. In: Zříceniny historických staveb a jejich památková ochrana. Příloha časopisu Zprávy památkové péče, ročník 58, Praha, 1988, s. 16 – 26.
- 6 BÓNA, Martin, ŠIMKOVIC, Michal, GLOS, Peter a kol.: Architektonicko-historický výskum a návrh na obnovu NKP: Sabinov – mestské opevnenie, 2005, Zdroj: Archív KPÚ Prešov, bez signatúry, FIALA, Andrej, STANÍK, Ivan: Skalica: mestské opevnenie I. časť, Program pamiatkovej úpravy. KŠSPSOP, Bratislava – hrad, 1980. Zdroj: Archív PÚ SR, sign. T 3764/A, B, FLOREKOVÁ, Viera: Kremnica – mestské opevnenie. Pamiatkový výskum a návrh pamiatkových úprav. SÚPSOP Bratislava – hrad, 1980. Zdroj: Archív PÚ SR, sign. T 1540 a iné.
- 7 Konzultovalo sa s pracovníkmi príslušných KPÚ, koordinujúcich samotný proces prípravy obnovy (Ing. arch. Ivan Staník z KPÚ Bratislava, Ing. Peter Glos a Mgr. Peter Harčar z KPÚ Prešov, PhDr. Marcela Ďurišová z KPÚ Košice a iní), s výskumnými pracovníkmi realizujúcimi pamiatkové výskumy priamo v teréne (Ing. arch. Martin Bóna, Mgr. Michal Šimkovic) a tiež s Ing. arch. Andrejom Fialom. V tejto súvislosti je potrebné uviesť, že Ing. arch. Ivan Staník ako odborný radca z KPÚ Bratislava bol hlavným konzultantom pri koncipovaní metodiky na reguláciu obnovy urbanistických pevnostných systémov ako celkov.
- 8 CÓNOVÁ, Ilona, LACKOVÁ, Desana a kol.: Terminologický slovník unifikovaných názvov urbanizmu, architektúry a nehnuteľných výtvarných diel. Bratislava: Pamiatkový ústav Bratislava 1999, PLAČEK, Miroslav, BÓNA, Martin: Encyklopédia slovenských hradov. Slovart, Bratislava 2007, DURDÍK, Tomáš: Encyklopedie českých hradů. Praha: Libri 1997, BOGDANOVSKY, Janusz. a kol.: Maly słownik terminologiczny dawniej architektury obronnej w Polsce. Krakow 1986, GREGOROVÁ, Jana: Typy metod pamiatkovej obnovy. In GREGOROVÁ, Jana a kol.: Prezentácia architektonického dedičstva. Bratislava: Vydavateľstvo STU Bratislava 2003, s. 46 – 92.
- 9 Príkladom sú publikácie Kamenná krása našich miest od PhDr. Ladislava Šáškyho alebo publikácia doc. Ing. arch. Václava Mencla Středověká města na Slovensku, ktoré riešia problematiku nielen všeobecne, ale dokladajú aj množstvo konkrétnych príkladov a ilustrácií. Publikácia Ladislava Šáškyho analyzuje vznik miest od prvopočiatkov až po súčasnosť, kým Václav Mencl sa zaoberá výhradne stredovekým mestom s podrobným opisom najvýznamnejších slovenských reprezentantov. V časopise Zprávy památkové péče sa danou problematikou zaoberá PhDr. Vladislav Razím v príspevku Městská opevnění – smysl, východiska a zásady památkové ochrany. Od tohto autora sa pripravuje publikácia s názvom Středověká opevnění českých měst. Za prvé systematické zmapovanie determinantov obnovy pevnostnej architektúry možno považovať príspevok Andreja Fialu v skriptách GREGOROVÁ, Jana, GREGOR, Pavel a kol.: Prezentácia architektonického dedičstva II. Bratislava: Perfekt 2008, s. 16 – 48.
- 10 Spracovali sa koncepčné materiály pre obnovu opevnenia pre mestá Trnava (1996), Modra (2013) a Svätý Jur (2014) Koncepčné materiály boli vypracované aj v rámci ateliérových prác a ateliérových tvorieb na fakulte architektúry STU Bratislava.
- 11 Za ruinu je považovaný deštruovaný objekt, v nálezovom stave, s náhodným stavom zachovaného originálu. Za torzo je považovaná ruina po zásahu. Môže ísť o konsolidáciu, konzerváciu, rekonštrukciu alebo náznakovú rekonštrukciu zaniknutých častí do takej miery, aby originál nestratil ráz deštruovaného objektu. Zdroj: Pamiatkové metódy prezentujúce torzá architektúry. In: GREGOROVÁ, Jana a kol.: Prezentácia architektonického dedičstva. Vydavateľstvo STU v Bratislave 2000, s. 38 – 65.
- 12 Všeobecný prehľad zaužívaných postupov pri obnove torz architektúry na Slovensku aj v zahraničí bol v roku 2001 na FA STU Bratislava spracovaný v habilitačnej práci Jany Gregorovej Prezentácia architektonického dedičstva – aplikácia pri torzách architektúry.
- 13 Problematiku technológií a pasportu stavu zrúcanín sa venuje doc. Ing. Oto Makýš, PhD. z Katedry technológie stavieb – Centrum technológie obnovy pamiatok SvF STU Bratislava. Okrem iných publikácií vydal MAKÝŠ, Oto: Metodika hodnotenia faktorov, vplyvujúcich na výber technológií pamiatkovej obnovy. Bratislava, Edícia vedeckých prác, 2010. Problematikou statiky a pasportu stavu zrúcanín sa zaoberá Vladimír Kohút. Je spoluautorom publikácie KOHÚT, Vladimír, STANÍK, Ivan, ZÁVACKÝ, Jozef, MAKÝŠ, Oto: Pasportizácia zrúcanín. Bratislava. Renesans, s. r. o. 2010. Potreba špecializácie v danej profesii viedla súčasné predstavenstvo Slovenskej komory stavebných inžinierov k otvoreniu postgraduálu pre výchovu špecialistov statikov na obnovu pamiatok.
- 14 GREGOROVÁ, Jana, PAULÍNÝ, Pavol, ŠKROVINA, Michal a kol.: Ochrana a záchrana archeologických a historických pamiatok na Slovensku ako súčasť európskeho kultúrneho dedičstva. Štátna výskumná úloha SAV 50/2003.
- 15 Za zmienku stojí dizertačná práca Ing. arch. Kataríny Palgutovej Analytická metóda prezentácie pamiatok a jej potenciál v procese architektonickej tvorby (2014), dizertačná práca Ing. arch. Zuzany Ondrejovej Obnova hradov na území Slovenska (2015) a najmä dizertačná práca Ing. arch. Alexandry Škrinárovej Obnova stredovekých mestských opevnení na území Slovenska (2015). Spoločné výstupy boli vy publikované v príspevku : GREGOROVÁ, Jana, CHOVANCOVÁ, Lýdia, ONDREJKOVÁ, Zuzana, ŠKRINÁROVÁ, Alexandra: Restoration of ruins of architecture as a specialized architectural discipline. In Archaeologia historica. Roč. 40, č. 1 (2015), s. 7 – 39.
- 16 V roku 2015 spracovala na tému Obnova stredovekých mestských opevnení na území Slovenska dizertačnú prácu. Výsledky práce prezentovala na medzinárodných konferenciách a v odborných periodikách ŠKRINÁROVÁ, Alexandra: Stredoveké mestské opevnenia na Slovensku. In: GRANT journal (online), Hradec Králové: Magnanimitas 2013, vol. 2, issue 2. [cit. 2014-01-29]. Dostupné na internete: <http://www.grantjournal.com/issue/0202/PDF/0202.pdf>, s. 66 – 69.
- 17 Ing. arch. Ivan Staník sa zaoberá výskumom a metodikou obnovy trnavského opevnenia od osemdesiatych rokov 20. storočia. Na základe jeho výsledkov dlhoročného výskumu bolo možné trnavské opevnenie zaradiť medzi unikátne, typizované tehlové opevnenia z 13. storočia, také, ktoré majú stredoeurópsky význam. O genéze stavebného vývoja opevnenia píše aj v príspevku: STANÍK, Ivan: Pôvodný zámer výstavby stredovekého opevnenia Trnavy. In: Trnava a počiatky stredovekých miest – Pamiatky Trnavy a trnavského kraja č. 12, Trnava 2009, s. 23 – 43.
- 18 Autormi výskumu a následne stanovenej metódy obnovy v sedemdesiatych rokoch 20. storočia boli Václav Mencl a následne Klára Floreková. Súčasná metóda obnovy sa začala nástupom hlavného metodika Ivana Staníka z KÚŠPSOP v Bratislave v druhej polovici osemdesiatych rokov 20. storočia.
- 19 Mesto Trnava si koncom deväťdesiatych rokov 20. storočia objednalo materiály na spresnenie rámcovej metódy celého opevnenia. Spolu s inými kultúrno-spoločenskými organizáciami podporili medzinárodný workshop, usporiadaný FA STU pre mesto Trnava (1996). Z rozpracovaných riešení sa vypracoval koncepčný materiál regulatívov obnovy a prezentácie opevnenia v Trnave (1997). Aktualizovaný systém regulatívov obnovy plôch súvisiacich s opevnením bol spracovaný aj v materiáli Architektonicko-urbanistická štúdia koncepcie dotvorenia mestských priestorov MPR a OP (2016). Tento materiál by sa mal spolu s aktualizovanými Zásadami ochrany pamiatkového územia mesta Trnava (2012) premietnuť do pripravovanej aktualizácie ÚPN CMO.
- 20 Predchádzajúce vedenie mesta Modra si ako prvé mesto na Slovensku objednalo v roku 2013 dokumentáciu: Modra – hradby. Prípravná predprojektová dokumentácia pre komplexnú obnovu mestského opevnenia v Modre. Pred návrhom rámcovej metódy obnovy Ivan Staník vyhotovil urbanisticko-historický prieskum a Vladimír Kohút statický prieskum opevnenia.
- 21 Rezolúcia prijatá v Aténach so snahou prijať zásady, ktoré uprednostnia verejný záujem pred súkromnými záujmami (1931), Aténska charta – dokument o urbanizme prijatý na Medzinárodnom kongrese modernej architektúry CIAM (1933), Haagska konvencia – Dohovor na ochranu kultúrnych statkov počas ozbrojeného konfliktu, Benátska charta – prvá medzinárodná charta o ochrane a obnove pamiatok a pamiatkových sídel(1964), odporúčania z Nairobi – okrem ochrany stavieb sa tu počíta s prostredím a jeho väzbami na pamiatky (1976), Medzinárodná charta pre záchranu historických miest (1981), Charta o archeologickom dedičstve (1990), Narský dokument o autentícite (1994), Oxfordská deklarácia kultúrnej krajiny(2000) a iné.
- 22 Na Krajskom pamiatkovom úrade v Trnave sa 12. – 13. 6. 2017 konal odborný medzinárodný seminár s problematikou prezentácie mestských opevnení. Bol zameraný na hľadanie optimálneho spôsobu obnovy trnavského opevnenia, ktorý by sa mal použiť v poslednej etape obnovy, zameranej najmä na prezentáciu zaniknutých častí. Na seminári boli členovia riešiteľského tímu predkladanej výskumnej úlohy vyzvaní k predneseniu nasledujúcich príspevkov: Gregorová, Jana: Návrh obnovy zaniknutých častí MO v kontexte koncepčných materiálov spracovaných pre mesto Trnava od 90-tych rokov 20. storočia a Príklady obnovy pevnostnej architektúry z Európy a Škrinárová, Alexandra: Príklady obnovy stredovekých mestských opevnení na území Slovenska.
- 23 GAŽOVÁ, Viera: Úvod do kulturológie. Acta culturologica, zväzok 17, Bratislava 2009, s. 29 – 30.
- 24 JESEŇSKÝ, Vít: K úloze architektů v památkové péči a jejich vzdělávání pro tuto úlohu. Článek spracovaný na základe referátu autora predneseného 21. 10. 2015 na konferencii Architektonické školství – mezi uměním a řemeslem na FAST VUT v Brně. Dostupné na <http://monumnet.npu.cz/organizace/> [cit. 14. října 2015].
- 25 V štatistickej tabuľke Alexandry Troi (Institute for Renewable Energy, EURAC research, Bolzano, Italy) zverejnenej v dizertačnej práci Ing. arch. Petronely Pagáčovej „Aspekty udržateľnosti pri obnove pamiatkovo chránených štruktúr“, 2015, na strane 28 sa uvádza, že Slovensko je v Európskej únii štvrtou krajinou od konca, v počte objektov postavených do roku 1945. Takáto zástavba je vo všeobecnosti považovaná za tradičnú a podľa tohto ukazovateľa sa dá približne porovnať počet pamiatok v jednotlivých krajinách.
- 26 Ateliér GIRSA AT tvorí kolektív odborníkov, ktorí od konca deväťdesiatych rokov 20. storočia praktizujú nový postup obnovy „reštaurovania architektúry“. Spočíva v architektonickom využívaní metódy reštaurovania pre scelovanie narušenej pamiatky s cieľom eliminovať nevhodné pôsobenie príliš kontrastných situácií. Doplní ho o výtvarne a štýlovo komponované nové zásahy. Daný postup bližšie popisuje v publikácii: GIRSA Václav, HANZEL, Miroslav: Typologie obnovy. České vysoké učení technické v Prahe. Praha 2011.